

ELS CASTELLS D'ARREL ROMÀNICA DE L'ALT I BAIX PENEDÈS

SALVADOR LLORACH I SANTÍS

Sant Sadurní d'Anoia.

ELS CASTELLS ROMÀNICS DEL PENEDÈS.

En el present treball volem donar constància de tots els castells romànics (tant roquers com planers) que de llevant a ponent s'aixecaren en el lloc que havia d'anomenar-se per cert Penedès, és a dir, *terra de castells roquers*. De totes aquestes fortificacions, d'algunes sols es conserva la documentació, ja que ha desaparegut tot rastre que ajudi a identificar amb seguretat el lloc a on foren emplaçades; d'altres en resten sols murs escadussers generalment indicis de panys de paret i torres, tot fet amb reble, i en menor quantitat, els privilegiats que per la situació i per obra i gràcia dels Senyors Feudals foren convertits en residència durant el període gòtic, ja desaparegut el perill agarà i que a l'arribar als nostres dies en més bon estat ha estat possible la seva restauració, és el cas de Castellet i Sant Martí Sarroca.

El nombre de castells, o que s'anomenen com a tals (cas-

trum) en la documentació dels segles X, XI i XII al Penedès estricte (deixem de banda el Garraf en aquest cas) fan un total de 24, aquesta és la relació per ordre del document més antic trobat fins ara, que en parla.

Any	Nom Actual	Nom Antic
901	Castellví de la Marca	Vetere
917	Subirats	Subiratos
929	Olèrdola	Olerdulae
938	Santa Oliva	s. Olive
938	Banyeres	Guardia de Bagnariis
950	La Granada	Turrem Granatam
956	Lavit	Vidde
963	Gelida	Gellito
973	Avinyó	Avignione
974	El Montmell	Monte Macellum
976	Castellet	s. Stefani
977	Mediona	Mediona
983	Font-rubí	Fonte Rubea
986	St. Martí Sarroca	Sancti Martini
986	Albinyana	Albiniana
999	Calafell	Calaphel
1011	Calders	Caldarii
1023	Marmellar	Marmellare
1047	St. Vicenç	s. Vincencii
1056	Pontons	Pontons
1060	Pacs	Pax
1062	Terrassola	Terrazola
1067	Foix	Fodex
1150 (1018)	Ferran (Ventaiols)	Ferran (Ventaiolu)

RELACIÓ DE NOMS D'ÈPOCA ROMÀNICA I DATA EN QUE S'ESMENTEN I QUE TENEN RELACIÓ EN EL FET CASTELLER PENEDESENC.

Any	Nom Actual	Nom Antic
917	Penedès	Penetese
917	Anoia	Annolga

917	Riudebitlles	Birlas
956	Vilafranca ?	Mozone
976	Viladellops	Villa de lobos
977	Vallformosa	Valle Fermonsa
978	Les Gunyoles	Cegugolas
981	Moja	Moia
985	St. Pere Molanta	Palatio Moranta
986	Monistrol d'Anoia	Munistrol
986	Espiells	Spicellos
993	Espitlles	Espilias
993	La Senabre	Senabre
995	La Bleda	Bleda
1011	Albornar	Albornar
1023	Lleger	Lodgarii
1034	Torre Dela	Turre de Dela
1044	Muga	Muga
1037	El Vendrell	Venrell
1037	Bellbei	Bellvizi
1097	Penafel	Penna Fidelis

CONSOLIDACIÓ DEL DOMINI CATALÀ AL PENEDÈS.

Lluís I dit el Piadós (778-840), dirigí a l'any 809 una expedició que travessà al Camp de Tarragona i per tant amb tota seguretat passà pel Penedès, i va aconseguir el 811 fer capitular Tortosa la qual va quedar tributària del reialme franc. Situació que no va durar gaire i els àrabs es devien fer aviat amos de la ciutat i voltants. Segons un document, per cert polèmic, del 888, es fa creure que Guifré I el Pelós, arribà amb les seves conquestes fins el Camp de Tarragona, si això fos cert ens demostraria que el Penedès era una terra dominada ja pels cristians. Aquesta dominació damunt del Camp de Tarragona no devia durar gaire ja que els àrabs l'haurien recobrat, ara bé, no crec que passés el mateix amb el Penedès, lloc més protegit estratègicament.

El comte Sunyer consolidà (no conquistà, ja que el Penedès mai no fou ocupat permanentment pels moros, encara que es conservi algun topònim d'aquella influència com és el cas de La Múnia) definitivament el seu domini damunt el territori del

Penedès i part del Camp de Tarragona, és a dir, entre el Foix i el Gaià. Des de temps tan llunyans com el 917 ja es parla de l'església d'Olèrdola, per tant ja s'anomena un focus de repoblació, a l'antiquíssima ciutat d'Olèrdola de nom indígena (com tants d'altres del Penedès) enclavada dalt d'un turó que domina tota la plana i guaita el mar, per tant de gran valor estratègic i que esdevingué al segle XI capital del Penedès.

L'any 985 el famós al·Mansur, penetrà pel Penedès, s'apoderà d'Olèrdola, destruï Barcelona i altres llocs amb una gran expedició, que va sembrar el terror per tots els llocs per on va passar, com també tot el que trobà al seu pas i féu un gran nombre de captius així com enorme botí. Entre els monestirs que foren saquejats o incendiats figura el de St. Cugat del Vallès, per la qual cosa es devien destruir gran nombre de documents del segle IX i X que feien referència al Penedès.

L'any 1003 entrà pel Penedès Abdal·Malik Yusufal-Muzafar amb un poderós exèrcit que assolà les terres de la frontera i destruï la torre de la Granada, la ràtzia acabà en l'atac a Manresa, que quedà assolada i en ruïnes.

L'any 1015, Ramon Borrell féu una incursió en terres sarraïnes i arribà fins al Segre i l'Ebre. Es diu que recobrà tot el territori situat entre Olèrdola i la línia del Segre i de l'Ebre, també es diu que conquerí Tarragona.

El 1089 Mir Geribert, nét del vescomte de Barcelona Guitard i del Comte Borrell II, lluità contra Ramon Berenguer I el Vell, es declarà príncep d'Olèrdola "*princeps Olerdulae*" i actuà com a tal així en el seu castell de Lavit, exercia actes de senyor lliure. Després de reconciliar-se amb el comte, morí en una expedició contra els moros de Tortosa el 1060.

El 1091 fou conquerida Tarragona amb el concurs d'Arnau Mir de St. Martí fill de Mir Geribert i per tant amb l'ajuda de molts penedesencs. La repoblació efectiva tingué lloc a partir del 1118 amb el nomenament de St. Oleguer com a arquebisbe de Tarragona. Entre el 1107 i 1108 els almoràvits penetraren al Penedès destruïren el castell d'Olèrdola i van arribar fins a Gelida. Se'n van

entornar amb gran botí i milers de captius.

En un document s'esmenta la destrucció de les esglésies de Santa Maria prop del castell de Santa Oliva i la de Sant Julià en el mateix castell així com la del castell de Calders.

Entre els anys 1114 i 1115, tingueren lloc les últimes incursions dels sarraïns al territori barcelonès, encara que és un xic dubtós que el fort de les tropes passessin pel Penedès. Sigui com sigui, la realitat és que aquesta fou la darrera escomesa que sofrí la nostra comarca.

Amb la conquesta per les tropes de Ramon Berenguer IV de Tortosa el 1148, Lleida el 1149 i l'expulsió dels sarraïns de les muntanyes de Prades i del castell de Siurana el 1153 quedava lliure del domini musulmà tota la Catalunya estricta des del Pirineu a l'Ebre i al Cinca.

Això motivà que molts dels castells roquers del Penedès a mitjans del segle XII fossin abandonats, ja que no eren d'utilitat, això va ocórrer en els situats en els llocs més enlairats i de difícil accés com són els del Montmell, Castellivell de la Marca i altres.

Els de més fàcil accés foren habilitats com a palaus, és el cas, entre d'altres, dels de Sant Martí Sarroca, Castellet, Olèrdola, Subirats i Mediona.

Dels castells planers probablement a finals del segle XIII poques restes en quedaven perquè al ser construïts de materials més febles en gran part foren ràpidament enderrocats.

CASTELLS D'ARRELS ROMANIQUES

1.— Castell de Gelida (terme de Gelida).

Història.—

En un document del 963, s'esmenta el terme del castell de Gelida (1).

En una venda feta el 992 compareix com a límit el "terminio de Gellita" (2).

El 978 es troba un esment relatiu al terme del castell de Gelida (3).

El 998 Gelida apareix com a propietat del monestir de St. Cugat del Vallès (4).

El 1010 morí al castell de Gelida el bisbe d'Urgell, Sala, oncle de Sant Ermengol (5).

El 1040 el "kastum Gellita" limitava amb el terme de Masquefa (6).

Els anys 1058, 1062 i 1063 apareix l'esmentat castell per raó de límits amb Piera (7).

El 1063 era posseïdor del castell Gerbert (8).

En un document de 1091? s'indica que Guerau Alamany va a la conquesta de Tarragona, i es compromet a fer lliurament del castell a l'església. Deixa com a defensors a Hug Dalmau, Geribert i Umbert Jozbert (9).

El 1108, el comte Ramon Berenguer III en una concessió de privilegis es refereix que els almoràvits, en multitud ingent, havien penetrat al Penedès, fins a les muralles de Gelida, i hi feren grans estralls, prengueren milers de persones captives, i deixaren els llocs despoblats (10).

El 1150 Guerau Alamany, donà, com esponsalici, a Saurina, els castells de Gelida i Ferran amb les respectives pertinències (11).

Descripció.

Del que fou aquesta impressionant fortalesa situada entre dos penya-segats, l'un anomenat de Cantillepa, no n'ha arribat cap cos sencer fins als nostres dies. L'enderroc fou ordenat en l'època de Felip V.

Al primer cos hi ha la porta d'entrada de mig punt i la capella romànica -aquesta restaurada-, amb volta de canó encanyis-

Detall d'un imponent pany de paret de gran alçada del segon cos del grandíol castell de Gelida, la fortalesa de més gran perímetre del Penedès. D'aquest castell es conserven interessants vestigis.

Restes d'una part de muralla i torre en un deplorable estat de ruïna del castell de Subirats; antiquíssima residència dels primers comtes de Barcelona. S'esmenta al segle X com a situat a prop del territori del Penedès.

sada, quatre arcs torals amb capitells a les pilastres; finestres de ferradura; a la façana de ponent: finestra geminada amb columna i capitell, finestra cruciforme i una de rodona.— Al segon cos s'hi troben les restes d'una gran torre de planta rectangular, que sobre-munten tres torres quadrades, els únics cossos traçats en regularitat; prop hi ha les restes d'una volta de canó d'una dependència d'aquest cos, és aquest un del nuclis més primitius del castell. Un xic més amunt s'arriba al tercer cos, l'últim reducte, el lloc de la residència feudal, en conserva una torre de planta semielíptica coronada de mènsules i amb un talús, moltes parets de muralles. A la plaça d'armes, cisterna de grans dimensions, aquestes construccions són més tardanes però per l'aparell de la part baixa devia formar part de l'antiga fortalesa romànica. Als panys de parets, rebles posats en forma d'"opus spicatum" en diverses zones.

2.— Castell de Subirats. (terme de Subirats).

Història.—

En el 917 compareix la concessió feta al monestir de St. Cugat del Vallès pels germans Ermenard i Udalard del castell de Subirats, en el territori de Barcelona, d'enllà el riu Llobregat i prop també del territori del Penedès (12).

El castell de Subirats afrontava el 963, amb el terme del castell de Masquefa, ja que així consta en la venda d'aquest castell feta a Enyec dit Bonfill (13).

El 986, Senderet i Adelaida atorgaren a St. Cugat, una terra en el terme del castell de Subirats en un lloc que es diu "Munistrol" (L'actual Monistrol d'Anoia) (14).

El castell fou domini de Mir Geribert, i en el seu testament del 1060 consta una donació a St. Pere de Subirats, i s'esmenten els castells de Subirats i de Lavit (15).

El 1152 fou establerta un permuta i s'esmenta el castell de Subirats, el lloc de Lavern i St. Pau d'Ordal (16).

En un document de 1123 Subirats ja s'entén inclòs en el Penedès: in penitense, in terminio Olerdula vel Subirads (17).

Descripció.—

El castell fou enderrocat en la Guerra de Successió pel marquès de los Vélez (18).

Queda un tros de paret de la torre de l'homenatge, restes de panys de muralles i torre, malmeses dependències. Capella romànica restaurada, d'una nau, volta apuntada, arcs torals i formers, absis molt primitiu troglodita; porta neoromànica amb arquivoltes i capitells.

Seria interessant esbrinar el lloc a on es troben els soterranis i la cisterna que esmenta Madoz en el seu diccionari (XIV - Madrid 1849).

3.— Castell de Mediona (terme de Mediona) .

Història.—

S'esmenta l'any 977 com aportació territorial (19).

El 1011 els marmessors de "Wadaldi" fan una donació al monestir de St. Cugat i s'esmenta el castell de "Midiona" (20).

El 1020 Guifré de Mediona dona uns terrenys propers a Barcelona (21).

El 1030 Guillem de Mediona forma part d'un judici referent a un alou del castell de Claramunt (22).

El 1031 Guilla permuta amb St. Cugat l'alou de St. Pere Sacarrera en el terme del castell de Mediona prop del Riudebitlles, per un a prop de Moja (23).

El 1050 era senyor del castell Ramon de Mediona que hi tenia com a castellà Bernat de Mediona (24).

El castell de Mediona confrontava, a la meitat del segle XI amb el castell de Cabrera d'Anoia (25).

Ramon de Mediona fill de Guillem, feu costat a Mir Geribert en les lluites contra Ramon Berenguer I (26).

El castell de Mediona, s'anomena el 1194 com a penyora oferta per Ponç de Cabrera al rei Alfons, en cas d'incompliment (27).

Descripció.—

Els murs escalonats en la vessant mostren que tingué alguns recintes consecutius, conserva el basament d'una torre de planta circular; les dues imponents torres de planta quadrada fetes amb pedra de carreu i la gran cisterna són obra ja del segle XIII. L'església de Sta. Maria, té volta de canó apuntada, portalada, absis poligonal, cloquer de paret, però tot és obra molt tardana del segle XIII al XIV, actualment molt modificada.

4.— Castell de Font-rubí (terme de Guardiola de Font-rubí).

Història.—

El lloc de "Fonte Rubea" és esmentat l'any 983 (28).

El 986 el rei franc Lotari, en confirmar les possessions de St. Cugat al·ludí l'alou que al cenobi donà Ansulf dins del terme del castell de "Fonterubeo" (29).

El 1012 l'abat Guitard de St. Cugat concedeix per a repoblació Santa Oliva, i anomena el castell de "Fontem Rubii" (30).

Per raó de límits s'esmenta el 1041 (31).

L'any 1015 es diu que "Olibanu" fou vicari de Font-rubí (32).

L'any 1080? Ramon Berenguer II i Mahalda, comtes de Barcelona convingueren amb Bernat Guillem de Queralt a propòsit del castell de Font-rubí amb termes, pertinències i feus. Van deixar-lo encomanat a Rainard (33).

El 1121 Berenguer de Queralt jurà fidelitat al comte de Barcelona pel castell esmentat i d'altres (34).

El 1124 Bernat Berenguer i Ramon Renard establiren conveni pel castell (35).

Pany de paret del castell de Font-rubí, dalt d'un turó que domina una gran contrada, el perímetre del castell encara és ben visible, sols hi resten escadussers panys de parets així com una torre en relatiu bon estat, enmig d'una vegetació creixent.

Castell de Sant Martí Sarroca. Detall de la façana de llevant, restaurada recentment, amb marcada influència gòtica, la seva base és romànica i les finestres geminades (molt refetes) és d'un romànic tardà (segle XIII).

El 1108 el comte de Barcelona dóna a l'església de Santa Creu i Sta. Eulàlia, l'església de Font-rubí (36).

Guillem d'Aguitó i muller donaren el 1157 a Pere Carbo-nell i muller l'alou de "Seniell" (Sabanell?) del terme del castell (37).

El 1201 Berenguer de Guardiola i Elisenda concordaren amb St. Cugat respectar un mas en el terme del castell de Font-rubí i parròquia de St. Vicenç de Muro Curto (Can Sardà) (38).

El 1203 el rei Pere el Catòlic aximí de tota càrrega els homes de St. Cugat, del terme del castell de Font-rubí (39).

Descripció.—

Resten en peu part de les muralles que l'envoltaren, roman en bon estat una torre de base circular. De l'església queda en peu el mur de migdia, en aquest mur hi ha una finestra d'es-pitllera, del que resta del mur de ponent hi ha uns pilars i arranca un arc que devia ésser de ferradura.

5.— Castell de Foix (terme de Torrelles de Foix).

Història.—

S'esmenta el 1067 amb el nom del castell de "Fodex" (40). Sembla ésser que va pertànyer al burgès barceloní Bernat Marcús ja que figura el seu nom el 1161, en la venda feta per Bernat de Foix i Berenguera d'unes propietats a Valldossera (42).

El 1172 era senyor del castell Guillem de Bell-lloc (43).

Descripció.—

Molt poca cosa queda d'aquest castell a no ser unes esca-dusseres restes de molt poca alçada del que devien ser muralles del recinte. La capella en restauració conserva la volta de canó i dos arcs torals, porta orlada i pica baptismal.

6.— Castell de Pontons (Terme de Pontons).

Història.—

El lloc s'esmenta el 1056 (44).

El nom del castell de Pontons s'esmenta el 1066 en un document de venda (45).

Hi ha una signatura de 1072 en el nom de Ramon Bernard de Pontons (46).

Guillem de Castellvell va encomenar el 1121 els castells d'Òdena i Pontons a Ramon d'Òdena, i va donar-li la meitat del domini que hi tenia quan ell va anar a Jerusalem (47).

El 1138 Ramon Guillem d'Òdena i Sança donaren a l'ordre hospitalera unes terres, cases i l'església de St. Joan del castell de Pontons (el nou) (48).

El 1149 Ramon Guillem i Berenguera amb els fills, cediren a "Ricsendi" part d'un alou erm en el castell del terme de Pontons, en el lloc de les Solanes (49).

El 1198 Guillem de la Granada fa referència al castell de Pontons (50).

Descripció.—

Sols resta un pany ple de vegetació damunt del turó on hi ha l'ermita de St. Joan. Aquesta ermita romànica restaurada, és d'absis semicircular amb arquacions i faixes llombardes; finestres de doble biaix; sostre embigat (l'antic de volta de canó); lipsanoteca amb l'acta de consagració del 1073?

7.— Castell de St. Martí Sarroca (terme de Sant Martí Sarroca).

Història.—

Entre el 980 i el 990 Galí, veguer de les fronteres del Penedès, va emprendre la colonització des del seu castell de St. Martí, dels erms i estanys de Calders (51).

Es diu que l'any 966 havia estat reconstruït el castell,

ensorrat pels àrabs (52).

Guillem, fill de Galí, deixà el castell a la seva muller i fill però al morir aquest passà a la seva filla Dispòsia, muller de Mir Geribert, al morir Dispòsia es casà amb Guisla de Besora, i al morir Mir Geribert llegava el castell de St. Martí al seu fill Gombau (53).

El canonge Guerau Ramon llegà el 1129 un alou dins el terme del castell de St. Martí (54).

El 1135 s'esmenta el castell de St. Martí Sarroca així com el lloc de la Granada (55).

El 1141 en un document s'esmenta el castell (56).

Pel testament de 1189 Guillem de St. Martí féu una deixa a Sta. M.^a del Castell de St. Martí (57).

El castell afrontava el 1194 amb el d'Avinyó (58).

El 1195 pel seu testament Guillem de la Granada manifesta posseir feus en el castell de St. Martí (59).

Descripció.—

Conserva d'aquest període una nau allargada amb volta de canó encanyissada, així com la part baixa de vàries parets mestres. Tota la resta de l'actual construcció és d'estil gòtic i per tant posterior. El cos senyorial està en període de restauració. Al seu costat hi ha l'església de St. Martí: és d'una nau amb transepte i cimbori, porta al N amb arquivoltes, tres columnes per banda i capitells amb flors, vegetals i animals; l'absis tant a l'interior com a l'exterior, arcades amb arquivoltes, àbacs decorats, damunt columnes i capitells, amb finestres.

8.— Castell de Marmellar (terme del Montmeil).

Història.—

S'esmenta el lloc el 1023 en la venda feta pels comtes de Barcelona a Guillem Amat de Castellví de la Marca (60).

Se'n parla també el 1041 (61).

La documentació sobre Marmellar és molt escassa, ja que durant el segle XII sols es parla de l'església castellera i la comunitat de St. Ruf.

Descripció.—

Conserva part de les muralles amb merlets, els panys de parets foren edificats amb tàpia damunt d'un basament de reble, la col·locació de les pedres és molt uniforme. L'església forma part del cos casteller, dedicada a St. Miquel, és d'una nau amb sagristia, volta de canó encanyissada, arc toral; l'absis és sobrealçat amb arquacions cegues, entre faixes llombardes, finestres de doble biaix; pintures murals a l'absis, avui conservades al M.A.C. que daten de mitjans del segle XI.

9.— Castell del Motmell (terme del Montmell).

Història.—

L'esment més antic és del 974, i parla del bisbe de Barcelona en consentiment de la comunitat de la Seu Barcelonina, del comte Borrell II i de tota la plebs de Barcelona, concedeix franquícies als pobladors del castell del Montmell. El privilegi declarava exempts de tot cens als habitants, amb dret a vendre i canviar cases, torres, vinyes i el bisbe els emparava (62).

El 1010 es troba el "monte Mazelli" (63).

El 1023 en la venda de Castellvell, s'anomena (64).

El castell s'esmenta el 1090, ja que fou feta comanda per Pere Mir de Banyeres i Guilla a Erimbal de "Monte Far" a qui donaren els feus d'Aiguaviva (65).

El 1094 el mateix matrimoni va encomanar-lo a Bernat Ramon donant-li els feus del castell del Montmell (castrum montis Macelli) (66).

El 1125 Berenguer de Santa Eulàlia? encomanà el castell als germans Berenguer i Guerau de Montfort (67).

En morir Ponç de Banyeres, a resultes de ferides rebudes el 1157, heretà el castell la filla Guilla (68).

Berenguer de "Monte Far" i Arsendis procediren a la venda de tots els drets que tenien sobre el castell el 1205 i va adquirir-lo per 1440 sous barcelonins l'església de Barcelona (69).

Descripció.—

Es l'emplaçat a més altura de tots els existents al Penedès, es troba situat a 781 metres d'alçada. El panorama que s'albira des del seu cim és impressionant, ja que domina bona part del Camp de Tarragona, per tal cosa més que atenció castellera devia tenir la missió de lloc de guaita. Avui del castell sols resten unes ruïnes esbatanades del que foren els murs de defensa, i molt deformades. A prop, la capella de St. Miquel, de dues naus, una més curta afegida posteriorment, separades per dues arcades de mig punt. Absis semicircular amb arcuacions i faixes llombardes, finestres de doble biaix.

10.— Castell Vell de la Marca (terme de Castellví de la Marca).

Història.—

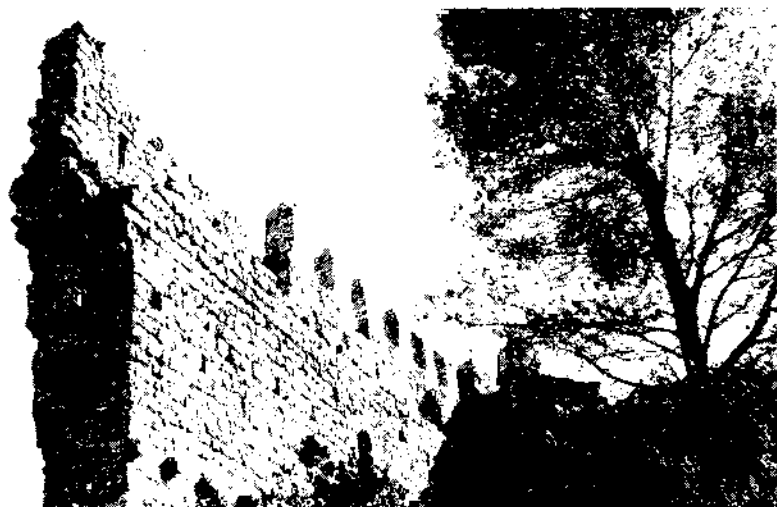
S'esmenta l'any 901, per raó de la venda que, per 5000 sous en feren els germans Calabuig i Guazamir a Sendred (70).

L'any 977 s'esmenta amb el nom de "kastum Vetere" quan el comte Borrell va vendre a Unifred el castell de Castellet (71).

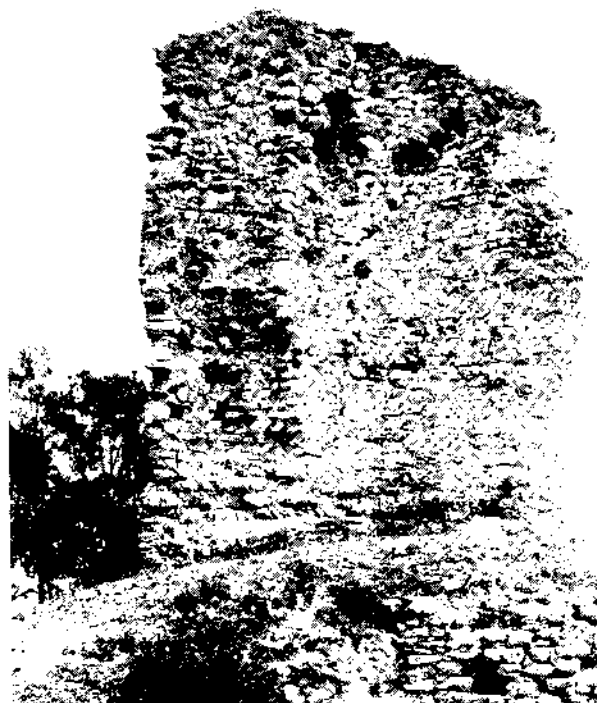
El 1027 Castellví de la Marca fou permutat pel castell de la Guàrdia (72).

El 1041 la muller de Guillem de Castellvell, Adelaida, vengué a Ramon, el seu fill, els alous que hi havia en el castellvell de l'extrem de la Marca i altres (73).

El 1067 s'esmenta amb el nom de "castro Vetula" en la venda d'un alou en el terme del castell de St. Martí (74).

Detall d'una muralla emmerlatada en part, a on es pot veure el pas de ronda i la col·locació de la pedra. Aquest és un dels pocs vestigis que resten del castell roquer de Marmellar, construït dalt d'un turó espadat, als peus de la riera, i d'una frondosa vegetació.

Aquest tros de paret, romanalla d'una torre és el que queda del castell de Banyeres, situat dalt un petit monticle que domina una extensa planúria.

El 1067 Ramon Berenguer I i Almodis compren a Guitard Guillem i família la part que tenien pro indivís en el castell de Pontons i en el de Castellvell (75).

El 1076 el leuista "Riculfus" ven al comte de Barcelona un alou al terme de Castell Vell de la Marca (76).

L'església de St. Sadurní del Castell Vell de la Marca fou consagrada, el 29 d'abril de 1101 pel bisbe de Barcelona (77).

El 1127 se l'anomena "castri Vetulo extremo Marche" (78).

Descripció.—

Sols hi resten les despulles de la torre de l'homenatge i indicis de mur arran de terra al seu costat. Ruïnes capella St. Miquel, planta rectangular, es conserva una nau amb volta de canó, a un costat dos arcs formers i traces d'una volta d'una segona nau.

11.— Castell de Banyeres (terme de Banyeres).

Història.—

El primer document que es coneix de Banyeres és del 938, quan el rei franc Lluís d'Ultramar confirmà al monestir de St. Cugat del Vallès unes possessions... ipsa Guardia de Bagnariis... (78).

El 977, el comte de Barcelona, Borrell, va vendre a Uniefred, el castell de Castellet, i en precisar-se les afrontacions s'indica,... Guardia de Bagnarias (80).

En data del 986 en una confirmació de béns a St. Cugat pel rei Lotari s'esmenta el lloc (81).

La Guàrdia de Banyeres, fou ratificada per St. Cugat el 1002, pel papa Silvestre II (82) el 1007 per Joan XVIII (83).

El 1032 hi ha referència de l'establiment del castell anomenat "Baneres", amb termes i pertinences, propietat de l'església

de Barcelona, fet per Guadald, bisbe, i canonges a Mir Llop Sanç i a "Chixuloni" muller seva (84).

S'esmenta la Guàrdia de Banyeres, el 1032, 1037, 1040 (85).

El 1054 s'al·ludeix el castell en el testament de Mir Llop Sanç (86).

La Guàrdia de Banyeres es menciona el 1069 com afrontació d'Albinyana (87).

El 1076 hi ha el castell de "Bagnariis" a l'afrontació del castell de Castellet (87a).

El 1090 Pere Mir de Banyeres i Guilla la seva muller, encomanen el castell del Montmell a "Erimbal" Ramon de "Monte Far" (88).

La documentació escrita sobre el castell a finals del segle XII i principis del XIII és bastant abundant per la qual cosa l'omitem.

Descripció.—

Sols resta una torre mutilada, es veu alguna sitja i restes dels murs que l'envoltaren.

12.— Castell d'Olièrdola (terme d'Olièrdola)

Història.—

El comte Sunyer edificà l'any 929 un castell a les ruïnes de la ciutat d'Olièrdola i fou erigida una capella a St. Miquel i St. Pere (89).

El castell d'Olièrdola és esmentat els anys 950, 951, 956, 958, etc. (90).

El 975 en una venda feta per Galind a Enyec dit Bonfill s'anomena el terme del castell d'Olièrdola (91).

Un document del 978 fa referència a la ciutat i als murs d'Olièrdola (92).

El recinte d'Olièrdola estava poblat i ho permet afirmar un document pel qual hom dona al monestir de St. Cugat el 978 una casa en el castell d'Olièrdola (93).

El castell confrontava el 992 amb el de Cervelló, venut llavors pels Comtes a Enyec, anomenat Bonfill (94).

El 991 fou feta dotació per Vivà bisbe de Barcelona de l'església de St. Miquel, del castell d'Olièrdola, església que construí Seniofred, amb els altres sufraganis, a honra de Crist, de St. Miquel i del clauer del cel St. Pere (95).

Berenguer Ramon el Corbat, deixà a Sanç, fill seu, la Marca de Barcelona, del Llobregat a la terra àrab, amb Olièrdola per capital, el 1049 renuncià en Ramon Berenguer I el Vell pel que aquest passà a ésser senyor efectiu del comtat d'Olièrdola, el que provocà la rebel·lia del llegendari Mir Geribert que es titulà príncep d'Olièrdola i feia amb Guilla, sa muller, acta de sobirania el 1041-1042 (96).

El 1107-1108 els sarraïns destruïren Olièrdola i s'emportaren molts captius (97).

El 1127 fou feta una donació a St. Miquel d'Olièrdola, i s'esmenta el castell i l'església de St. Pere de Palau Moranta (98).

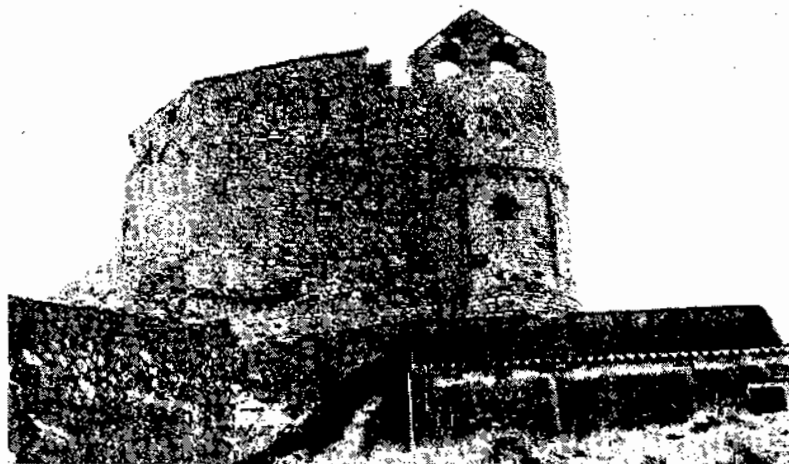
El 1189 Guillem de St. Martí concedia pel seu testament, el castell d'Olièrdola (99).

Descripció.-

Resten trossos de muralles, alguna d'elles muntada damunt de les indígenes i panys de parets i torre. Hi ha una llegenda d'una llarga mina. Església restaurada, d'absis rectangular, amb finestres d'espíllera del segle X, així com murs de la nau; la resta, murs superiors, arcs torals, formers, volta i cimbori del XII, frontís amb portal i finestra geminada amb columna i capitell mossàrab; al NE capçalera mossàrab del segle IX, arc triomfal de ferradura. Tombes antropomorfes, del segle X.

Els castell de Castellet, fou reconstruït a la dècada dels 20 amb gran majestuositat, i va quedar convertit en una veritable peça capritxosa, no tenint res a veure amb el seu primitiu estil. Es pot destacar la superba torre de l'homenatge, restaurada de manera adient, que permet apreciar el material antic; és del segle XII.

Muralla de llevant del castell de Calafell. Com es pot veure l'església adossada al perímetre de la fortalesa serveix també de muralla protectora. L'absis d'estil llombard i base de la paret es pot datar com del segle XI.

13.— Castell de Castellet (terme de Castellet i la Gornal).**Història.—**

Es coneix una referència del 976 (100).

En una venda del 977 s'al·ludeix al castell de "s. Stephan" a la marca (101).

El 1017 en l'acta del judici que enfrontà la vídua de Guillem de St. Martí amb St. Cugat s'esmenta el castell de St. Esteve anomenat "castelletum" (102).

El castell de Castellet limitava el 1023 amb el de Castellví de la Marca (103).

El 1037 Bernat Odger, concordà judicialment amb l'abat de St. Cugat pels termes de Sta. Oliva, Calders i Castellet (104).

El 1076, Rotlan Bernat, fill de Bernat Odger va vendre al comte Ramon Berenguer I la meitat del castell de Castellet del comtat de Barcelona, al lloc de la Marca, al Penedès (105).

El 1098 s'esmenta l'església de St. Pere de Castellet (106).

L'any 1178 el rei Alfons el Cast adquirí el castell al bisbe Arnau de Perexens per cent sous barcelonins (107).

Guillem de St. Martí pel seu testament del 1189 disposà del castell de Castellet (108).

Descripció.—

Avui es troba en part restaurat i el seu aspecte és impressionant. Pot considerar-se la millor peça que ens ha arribat fins avui d'aquella llunyana època. Es diu que parteix del castell una llarga mina.

De l'època romànica es pot admirar la imponent torre de l'homenatge, de planta circular, d'època ja tardana, segle XII. Tota la part baixa de l'edificació, al lloc on hi ha el mur en talús rematat de merlets, sembla ésser del segle XI o principis del XII, aquesta obra és de carreuada grossa i tosca al sòcol i de reble en

la superior. La resta de l'edificació és posterior.

14.— Castell de Calafell (terme de Calafell).

Història.—

S'esmenta el 999 amb la forma Calaphel en la venda d'unes terres situades al comtat de Barcelona i en el terme del castell d'Olièrdola, al lloc que diuen Marítima, feta pels comtes Ramon Borrell i Ermessenda (109).

El 1023 en l'escriptura de venda del castell Vell de la Marca (110).

El 1037 en la concòrdia de l'abat de St. Cugat del Vallès i Bernat sobre diversos termes del Penedès occidental s'anomena el castell de "Kalafell" (111).

El 1044, entre els mateixos personatges, en el qual el monestir dona a Bernat i els seus la terra des de Calaf al mar (112).

El 1189 hi ha una donació de Déu i a la Verge de Calafell, i s'esmenta Santa Creu de Calafell.

Uns tals Ramon i Berenguer de Calafell, el 1165, vengueren, un propi alou, al lloc de la Granada (113).

Un Bernat de Calafell, signà, el 1208, una escriptura referent al terme de Sta. Oliva (114).

Las dades del castell a partir de l'època gòtica són abundants.

Descripció.—

D'aquesta fortalesa es conserven en relatiu bon estat les muralles que l'envoltaren, sobresurten algunes torres, edificat tot damunt la pedra viva d'un turonet. No es conserven restes de dependències; la capella forma part del cos emmurallat, és de dues naus, l'una més moderna, a l'absis i a la cripta pintures murals del segle XI, exteriorment absis amb arquacions i faixes llombardes, cloquer de cadireta, tombes antropomorfs del segle X.

**15.— Castell de Santa Oliva o del Remei (terme de Santa Oliva).
Història.—**

El nom s'esmenta el 938, concretament l'església de Santa Oliva (115).

El 1012 l'abat Guitard concedeix el lloc de Santa Oliva a l'extrem de la Marca (116).

El 1013 els comtes de Barcelona, confirmen al monestir de St. Cugat uns privilegis, parlant de l'alou de Santa Oliva i Calders (117).

El 1045 en un document de donació s'anomena ja el castell de Sta. Oliva (118).

El 1076 també es parla del castell com afrontació al de Castellet o Sant Esteve (119).

Durant tot el segle XII i inicis del XIII són nombrosos els documents que parlen sobre el castell de Santa Oliva, i hi surten esmentats personatges amb el cognom Santa Oliva.

Descripció.—

Altíssima torre emmerletada de planta rectangular, amb finestres geminades. Als baixos, finestres de doble biaix i espitlleres, nau interior gòtica.

**16.— Castell de la Granada (terme de la Granada).
Història.—**

El 950 és esmentat el nom de la Granada al terme del castell d'Olièrdola (120).

El 974 s'esmenta en una venda feta al terme d'Olièrdola (121).

De l'existència de l'església castellera de St. Cristòfol, se'n parla el 991 (122).

El 1005 el bisbe de Barcelona, va vendre una casa barcelonina, per tal que el producte de la venda es dediqués a la restau-

ració de la torre de la Granada, destruïda pels àrabs (turrem granatam) (123).

El 1013 es fa menció a 20 unces d'or emprades per la torre de la Granada (124).

El 1193 s'esmenta ja, com a castell (castrum de Granada) en el testament de Guerau Alamany de Cervelló (125).

Descripció.—

A la vila de la Granada, prop de l'església actual, formant un petit monticle, sols resten alguns panys de paret amb espitlleres, muntats amb pedra de carreu i d'època més tardana.

17.— Castell de Terrassola (terme de Torrelavit).

Història.—

S'esmenta el 1062 en la indicació d'afrontacions del castell de Cabrera, l'anomena "castro Terrazola" (126).

Descripció.—

Desaparegut, tocant potser a l'església de St. Marçal, lloc enlairat i estratègic.

18.— Castell de Lavit (terme de Torrelavit).

Història.—

El castell es menciona per primera vegada el 956 en la venda d'un alou, en el comtat de Barcelona "in terminio de kastrum Vidde" (127). Fou residència de Mir Geribert.

Descripció.—

Desaparegut, podria haver estat tocant a l'actual església de Sta. Maria de Lavit, lloc adient per a una fortalesa.

19.— Castell d'Albinyana (terme d'Albinyana)

Història.—

Fou conquerida per Adalbert, fill del vescomte Guitard el 986 (128).

El 1010 segons el testament d'Adalbert es parla que deixà al monestir de St. Cugat el castell d'"Albiniana" (129).

Descripció.—

Desaparegut, potser en una prominència roquera prop de l'ermita de St. Antoni, lloc molt estratègic i amb una excel·lent panoràmica.

20.— Castell de Calders (terme del Vendrell).**Història.—**

El 1011 els tutors i almoniers d'Adalbert lliuren al monestir de St. Cugat el castell d'Albinyana que té com a afrontació el castell "Caldarii" (130).

Descripció.—

Desaparegut, probablement dalt d'un turó, a prop d'on avui hi ha l'estació de la RENFE.

21.— Castell de Sant Vicenç (terme del Vendrell).**Història.—**

El 1047 l'abat de St. Cugat estableix a favor de Bonfill Ermenir i d'Andreu unes terres ermes al comtat de Barcelona, al Penedès, al lloc de la Marca, i castell de "s. Vincencii" (131).

Descripció.—

Desaparegut, amb tota certesa al poble de St. Vicenç de Calders, a la part més enlairada, moltes de les cases del poble estan bastides amb les pedres del castell.

22.— Castell de Pacs (terme de Pacs).**Història.—**

S'anomena el 1060 en la compra d'un alou (132).

Descripció.—

Desaparegut, difícil de localitzat el seu emplaçament.

23.— Castell d'Avinyó (terme d'Avinyonet).**Història.—**

S'esmenta entre els anys 973 i 995, amb el nom d'Avignone" (133).

Descripció.—

Podria estar situat al lloc anomenat St. Pere d'Avinyó, entre l'actual capella i les dependència annexes a la mateixa.

24.— Castell de Ferran (terme d'Olièrdola).

Història.—

El 1150 és esmentat el castell de Ferran en un document que Guerau Alamany el dona com esposalles a Saurina (134).

Se l'anomenà torre de Ventaiols, això ho confirma un document del 1018 en el qual Hug de Cervelló dona la torre de "Ventaiolu" enclavada en el terme d'Olièrdola (135).

Descripció.—

Desaparegut, podria estar a l'actual lloc de Ferran, entre Can Torrents i la masia de Can Sardà, la primera feta amb pedres de carreu i la segona conserva a la seva portalada 2 capitells romànics.

NOTES.

- 1.— Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés I. Barna. 1945, J. Rius pbro. pàg. 56.
- 2.— El archivo condal de Barna. en los siglos IX-X. Barna. 1951, Federico Udina Martorell, pàg. 422.
- 3.— Butlletí Arqueològic núm. 17 Tarragona gener-febrer 1924, pàg. 169
- 4.— J. Rius, obra citada pàg. 378.
- 5.— Viaje literario a las iglesias de España X, Villanueva pàg. 113.
- 6.— Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés II Barna. 1946, J. Rius, pbro. pàg. 212.
- 7.— Liber Feudorum Maior I, Eco. Miquel Barna. 1945 pàg. 212.
- 8.— Cartulario de St. C. del Vallés II pàg. 303.
- 9.— Lleó Bergadà i Girona, Gelida i el Castell.
- 10.— Rius, obra cit. III, Barna 1947 pàg. 3.
- 11.— Federico Udina Martorell, El "Llibre blanch" de Santes Creus Barna, 1947 pàg. 53.
- 12.— J. Rius, obra cit. I pàg. 12.
- 13.— J. Rius, obra cit. I pàg. 56.
- 14.— Federico Udina M. El archivo condal de B. Barna 1951 pàg. 422.
- 15.— Arx. Cat. Barna. Ant. Eccl. Cat. IV foli 161, foli 379.
- 16.— Udina, El llibre blanch... pàg. 59.
- 17.— Rius, obra cit. pàg. 63 del III.
- 18.— Raul M. Mir. Diario de Barcelona 22-7-48.

- 19.— Rius, obra cit. pàg. 98 de l'I.
- 20.— Rius, obra cit. II pàg. 79.
- 21.— Francesch Carreras y Candi, Lo Montjuich de Barcelona, 1903, pàg. 186.
- 22.— Rius, obra cit. II.
- 23.— Rius, obra cit. II pàg. 170.
- 24.— Els grans comtes de Barcelona. S. Sobrequés. Barna. 1961 pàg. 100.
- 25.— Liber Feudorum Maior... I pàg. 355-357.
- 26.— S. Albertí, Diccionari Biogràfic III Barna. 1969.
- 27.— Liber Feudorum Maior... I pàg. 434.
- 28.— J. Mas, pyre. Notes històriques del bisbat de Barna B. IX pàg. 31.
- 29.— Rius, obra cit. I pàg. 147.
- 30.— Rius obra cit. I pàg. 94.
- 31.— Bonaventura Pedemonte i Falguera. Notes per a la història de la baronia de Castellvell de Rosanes. Barna. 1929 pàg. 87.
- 32.— Mas obra cit. IX pàg. 155.
- 33.— Liber F. M. I pàg. 446.
- 34.— Liber F. M. I pàg. 529 nota 15.
- 35.— Liber F. M. I pàg. 447.
- 36.— Paperetes de Mossèn Josep Mas.
- 37.— El llibre blanch de Santes Creus... pàg. 78.
- 38.— Rius obra cit. III pàg. 360.
- 39.— Rius obra cit. III pàg. 366.
- 40.— Liber F.M. I pàg. 242.
- 41.— Liber F.M. I pàg. 243.
- 42.— El llibre blanch de Santes Creus... pàg. 101.
- 43.— Lo Castell de Burriac. Fco. Carreras. Mataró 1938, pàg. 160.
- 44.— Les Cases de templers i hospitalers a Catalunya. Joaquim Miret i Sans. Barna 1910, pàg. 266.
- 45.— Liber F.M. ... pàg. 243.
- 46.— Liber F.M. ... pàg. 291.
- 47.— Notes per a la història de la baronia de Castellvell de Rosanes, Pedemonte. Barna 1929 pàg. 103.
- 48.— Les cases de templers i hosp. ... pàg. 30.
- 49.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 51.
- 50.— Cartulari de Poblet. Edic. Barna. 1938, pàg. 160.
- 51.— Els grans comtes de Barcelona... pàg. 23.
- 52.— Notas históricas del templo y castillo de San Martí Sarroca, 2.ª Ed. J. Boada i Camps. Barna 1962 pàg. 19.

- 53.— Ant. Eccl. Cat. vol. IV fol. 1601 doc. 379.
- 54.— A.C.L.L. I Ant. núm. 107.
- 55.— Les cases de templers i hosp. ... pàg. 31.
- 56.— Les cases de templers i hosp. ... pàg. 35.
- 57.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 326.
- 58.— Cartulari de Poblet... pàg. 161.
- 59.— Cartulari de Poblet... pàg. 160.
- 60.— El llibre blanch de Santes Creus... pàg. 9.
- 61.— Notes històriques de la baro. de Castellví de Rosanes... pàg. 88.
- 62.— P. de Marca, Marca Hispanica, col. 909.
- 63.— Rius, obra cit. II pàg. 77.
- 64.— El llibre blanch de ... pàg. 8.
- 65.— Mas. Notes històriques del bisbat de Barcelona X. pàg. 135.
- 66.— Mas. Notes històriques del bisbat de Barcelona X. pàg. 202.
- 67.— Mas. Notes històriques del bisbat de Barcelona X. pàg. 299.
- 68.— Fco. de Bofarull. El castillo y la Baronía de Aramprunyá. Barna. 1911 pàg. 36.
- 69.— Mas. Notes històriques del bisbat de Barcelona X. pàg. 135.
- 70.— Paperetes de Mossèn Josep Mas.
- 71.— Rius, obra cit. pàg. 101.
- 72.— José Balari y Jovany, Orígenes históricos de Cataluña. Barna 1899 pàg. 442.
- 73.— Notes per a la baronia de Rosanes. Pedemonte...pàg. 87.
- 74.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 16.
- 75.— Liber F.M. pàg. 242 de l'I.
- 76.— Liber F.M. I pàg. 246.
- 77.— Paperetes de mossèn Josep Mas.
- 78.— Notes històriques del bisbat de Barcelona... X pàg. 312.
- 79.— Rius, obra cit. pàg. 18 de l'I.
- 80.— Rius, obra cit. I pàg. 101.
- 81.— Rius, obra cit. I pàg. 147.
- 82.— Rius, obra cit. II pàg. 32.
- 83.— Rius, obra cit. II pàg. 58.
- 84.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX. pàg. 211.
- 85.— Rius, obra cit. II, pàgs. 175, 176, 205 i 214.
- 86.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX pàg. 306.
- 87.— Rius, obra cit. II pàg. 331.
- 87a.— Liber F.M. I pàg. 335.

- 88.— J. Solé Caralt. Bisbal històrica. Tarragona 1947 pàg. 44.
- 89.— Puig i Cadafalch · Falguera i Godoy. L'arquitectura romànica a Catalunya II Barna. 1909 pàg. 8.
- 90.— Rius, obra cit. I pàgs. 41, 50.
- 91.— El llibre blanch de Santes Creus... pàg. 1.
- 92.— Rius, obra cit. I pàg. 104.
- 93.— Rius, obra cit. I pàg. 102.
- 94.— El archivo español de arte. Udina pàg. 422.
- 95.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX pàg. 48.
- 96.— Els grans comtes de Barcelona. Sobrequès pàg. 44.
- 97.— Els grans comtes de Barcelona... pàg. 167.
- 98.— Rius, obra cit. III pàg. 81.
- 99.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 326.
- 100.— Rius, obra cit. I pàg. 91.
- 101.— Rius, obra cit. I pàg. 101.
- 102.— Rius, obra cit. II pàg. 112.
- 103.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 9.
- 104.— Rius, obra cit. II pàg. 204.
- 105.— Liber F. M. ... I pàg. 335.
- 106.— Rius, obra cit. II pàg. 432.
- 107.— Montreal-de Riquer. Els castells medievals de Catalunya II Barcelona 1958 pàg. 280.
- 108.— El llibre blanch de Santes Creus... pàg. 326.
- 109.— Paperetes de mossèn Josep Mas.
- 110.— El llibre blanch de Santes Creus ...pàg. 9.
- 111.— Rius, obra cit. II pàg. 204.
- 112.— Rius, obra cit. II pàg. 234.
- 113.— El llibre blanch de Santes Creus... pàg. 123.
- 114.— Rius, obra cit. pàg. 391.
- 115.— Rius, obra cit. I pàg. 18.
- 116.— Rius, obra cit. II pàg. 94.
- 117.— Rius, obra cit. II pàg. 97.
- 118.— Rius, obra cit. II pàg. 250
- 119.— Liber F. M. I pàg. 335.
- 120.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX. pàg. 8.
- 121.— Arxiu Mensa Episcopal; Campillo. Sisg. Meth Fit 6.
- 122.— Arxiu Cat. llib IV Antiq. núm. 277.
- 123.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX pàg. 102.

- 124.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX pàg. 142.
- 125.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 369.
- 126.— Liber F.M. I pàg. 356.
- 127.— Rius, obra cit. I pàg. 41.
- 128.— Circular A.E. Atalaia, Vilanova i la Geltrú maig 1970.
- 129.— Rius, obra cit. II pàg. 75.
- 130.— Rius, obra cit. II pàg. 77.
- 131.— Rius, obra cit. II pàg. 256.
- 132.— Arxiu Cat. Barna. Diversorium C. caps 4 núm. 212.
- 133.— Notes històriques del bisbat de Barcelona IX pàg. 62.
- 134.— El llibre blanch de Santes Creus ... pàg. 53.
- 135.— Segons el llibre blanch de Santes Creus.

BIBLIOGRAFIA GENERAL.

- Cartulario de "Sant Cugat" del Valiès, I-II-III, J. Rius, pbro. Barcelona 1945.
- Liber Feudorum Maior I-II, Fco. Miquel. Barcelona 1945.
- El "llibre blanch" de Santes Creus. F. Udina Martorell. Barna. 1947.
- Notes històriques del bisbat de Barcelona. J. Mas pvre. Barna. 1914.
- Els Castells catalans. Volumes III 1971 pàgs. 631 a 891.
- Història de Catalunya. Rovira i Virgili, Vol. I-II-III i IV.
- Apunts full dominical de Castellví de la Marca-sense data.
- Monografia de l'església i Castell de St. Martí Sarroca. J. Boada i Camps. Barcelona 1935.
- Cinc esglésies gelidenques. E. Carafí - J. Civill 1972.
- Reculls històrics de l'edat mitjana de Pontons. A. Ferrer - Dalmau. Pontons 1971.
- Vilafranca del Penedès. P. Mas i Perera 1932.
- El Cèrvol, revista. Banyeres núm. 24 i 40 Parròquia Banyeres.
- L'arquitectura romànica a Catalunya. 3 Vol. Puig i Cadafalch i altres I.E.C. Barcelona 1909 - 1918.
- Vendrell històric. Ramon i Vidales, J. 1933.
- Olèrdola, guia itinerària. E. Ripoll Barcelona 1978.
- Calafell inèdit. Santamaria J. Parròquia Calafell.
- Gran Enciclopèdia Catalana. Vol de l'1 al 14. Diferents dades.
- La iglesia romànica del Montmell (Tarragona) A. Palomeque 1956.

- Les esglésies catalanes de planta circular i triangular. J. Vigué pàg. 17 a 54 Barcelona 1975.
- L'església romànica de Sant Martí Sarroca. P. Cuesta. Barna 1976.
- Esglésies romàniques catalanes, Guia. V. Buron. Barna 1977.
- Le reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià. J. Iglésies 1963.
- La iglésia romànica de Santa Cruz de Calafell. A. Palomeque 1950.
- L'art romànic a Catalunya. P. Rotger Sintes. Series VI - VII - VIII - X - XI - XIII - XIV - XV - XVI - XVII - XVIII fins el 1969.
- Les pintures murals romàniques d'Olèrdola, Marmellar, Calafell i Matadars. Barna 1980.
- Mir Geribert, príncep d'Olèrdola. R. Planes Barcelona 1970.
- Els grans comtes de Barcelona. S. Sobrequés Barcelona 1980.
- Els castells medievals de Catalunya II Montreal-de Riquer Barna. 1958.
- L'art romànic al Penedès. S. Llorach-M. Costa.inèdit 1976.

